

DZIEWIĘTNASTOWIECZNY SŁOWNICZEK
ARTURA DOLIŃSKIEGO Z WILEŃSZCZYZNY
W KONTEKŚCIE BADAŃ
PROFESORA BOGUSŁAWA NOWOWIEJSKIEGO
NAD DAWNĄ LEKSYKOGRAFIĄ GWAROWĄ

Wprowadzenie

W 2004 roku Profesor Bogusław Nowowiejski zaproponował mi współpracę przy projekcie wydania wraz z obszernym komentarzem językowym czterech dziewiętnastowiecznych słowników gwarowych, zawierających materiał z Polski północno-wschodniej, który został zebrany w 2. połowie XIX wieku. Są to: Antoniego Wagi *Abecadłowy spis wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*¹; Zygmunta Glogera *Słownik gwary ludowej w okr(ęgu) Tykocińskim*², Ludwika Czarkowskiego *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej*³ oraz rękopiśmienne dziełko Aleksandra Osipowicza *Słowniczek gwary augustowskiej*, opracowane

-
- ¹ A. Waga, *Abecadłowy spis wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*, „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi” 1860, t. 2, s. 748–760.
² Z. Gloger, *Słownik gwary ludowej w okr(ęgu) Tykocińskim*, „Prace Filologiczne” 1893, t. 4, s. 795–904.
³ L. Czarkowski, *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1908, s. 110–128.

przez Iwonę Wojtkiewicz i Bogusława Nowowiejskiego⁴. Profesor Nowowiejski był w pełni przekonany, że słowniczki, które: 1) są różnej wielkości (od ok. 250 haseł u Wagi, przez 1125 u Czarkowskiego i ok. 1300 u Osipowicza po ok. 2000 u Glogera), 2) obejmują różne fragmenty regionu (od Augustowszczyzny i Suwalszczyzny przez Podlasie środkowe i pogranicze mazowiecko-podlaskie aż po południową Białostocczyznę), 3) są zróżnicowane pod względem charakteru i profesjonalizmu opracowania⁵, stanowią ważne źródła do historii języka. W 2015 roku pisał: „Dawne słowniczki gwarowe, także z 2. połowy XIX wieku, są kopalnią wiedzy o historycznej polszczyźnie, głównie regionalnej, jej bogactwie leksykalnym i systemie gramatycznym, zróżnicowaniu terytorialnym i proveniencji społecznej, nacechowaniu emocjonalnym i chronologicznym słownictwa, jego etymologii. Powinny być zatem traktowane co najmniej na równi z innymi opracowaniami leksykograficznymi”⁶.

Jak wynika z powyższego cytatu, do pracy nad wydaniem słowniczków i udostępnieniem ich szerokiemu gronu odbiorców, nie tylko badaczom, ale i czytelnikom zainteresowanym lokalną historią, w tym nauczycielom i studentom, skłoniły Profesora przekonanie o ważkiej roli dawnych źródeł gwarowych w badaniach historii języka oraz chęć ich spopularyzowania. Zadanie to realizował do końca swojego życia. Opracowania Osipowicza i Czarkowskiego ukazały się drukiem w 2009 r.⁷, krytyczna edycja prac Glogera i Wagi w 2020 r.⁸, niestety już po przedwczesnej śmierci Profesora Nowowiejskiego.

Wiedzioną przeświadczeniem, że kierunek badań podjętych przez Profesora Nowowiejskiego jest słuszny, postanowiłam rozszerzyć eksplorację rękopiśmiennych zbiorów leksyki z północno-wschodniej peryferii Rzeczypospolitej o tereny historycznej Litwy. Za takim podejściem przemawiają przesłanki geograficzno-historyczne i etniczno-językowe. Tereny, z których pochodzą wspomniane słowniczki, stykają się bezpośrednio z obszarami kresowymi, przede wszystkim Grodzieńszczyzną⁹. Obszar ten można więc traktować jako „naturalną strefę przejściową mię-

⁴ *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, red. B. Nowowiejski, I. Wojtkiewicz, Białystok 2009, s. 7–130.

⁵ Por. B. Nowowiejski, *Dawne słowniczki gwarowe jako źródło do historii języka*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2015, vol. 22 (42), nr 1, s. 170.

⁶ Tamże, s. 181.

⁷ *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej...*

⁸ *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, cz. 2, red. B. Nowowiejski, B. Kuryłowicz, Białystok 2020.

⁹ I. Grek-Pabisowa, *Językowa rzeczywistość na dawnych Kresach północno-wschodnich*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa 1997.

dzy względnie jednolitym zespołem rdzennych dialektów polskich a zwartym obszarem polskich obszarów językowych na terenie obecnej Białorusi i Litwy”¹⁰. Ponadto wschodnia część Podlasia w przeszłości znajdowała się w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego, podczas zaborów w guberni grodzieńskiej, a w okresie międzywojennym Podlasie i spora część kresów, a zwłaszcza Grodzieńszczyzna i Wileńszczyzna, stanowiły jeden organizm państwowy. Oba omawiane obszary miały zbliżony skład etniczno-wyznaniowy (wschodni i zachodni Słowianie, Bałtowie, Żydzi, Tatarzy) oraz podobny typ języka. „Idzie tu nie tylko o zwykłą bliskość systemową czy najogólniej rysy, jak konserwatywny charakter języka, wyraźnie widoczne tendencje do wyrównań i analogii, zjawisko hiperpoprawności, wspólne innowacje leksykalno-semantyczne, liczne wahania powstałe zarówno na skutek opisanych procesów, jak i krzyżowania się wpływów różnojęzycznego podłoża, ale też liczne fakty szczegółowe, znane powszechnie pod nazwą regionalizmów północno-wschodnich lub po prostu kresowizmów”¹¹.

Początkowo w sferze moich zainteresowań znalazł się rękopiśmienny *Słowniczek gwary Polaków litewskich* Aleksandra Petrowa, należący do stałych źródeł ekscerpcji materiału prezentowanego w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza. Niestety, słowniczek zaginął. Wiadomo, że Jan Karłowicz był w jego posiadaniu i traktował go jako źródło ważne i wiarygodne¹². Wiadomo także, że słowniczek Petrowa nie figuruje w *Zbiorach rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*¹³. Przypuszcza się, że dziełko to mogło być częścią rękopiśmiennych zbiorów J. Karłowicza. Niestety, kwerenda kolekcji rękopiśmiennych dokumentów Jana Karłowicza przechowywanych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie nie przyniosła spodziewanego efektu. Nie odnalazłam słownika Petrowa.

Podczas kwereńd w archiwach i bibliotekach wileńskich natrafiłam natomiast na inne, bardzo interesujące dziełko, rejestrujące polską dziewiętnastowieczną leksykę gwarową z Wileńszczyzny, a mianowicie na słowniczek Artura Dolińskiego, w którym zostały spisane wyrazy ludowe używane w 2. połowie XIX w. w Pryciunach i sąsiednich miejscowościach. Prezentacja słowniczka, przybliżenie sylwetki jego autora oraz obszaru, z którego pochodzi materiał zawarty w opracowaniu Dolińskiego, jest celem niniejszego szkicu.

¹⁰ B. Nowowiejski, *Język polski Białostocczyzny – odmiana polszczyzny kresowej?*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, red. B. Nowowiejski, Białystok 1999, s. 24–25.

¹¹ B. Nowowiejski, *Język polski Białostocczyzny...*, s. 25.

¹² E. Koniusz, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce 2001, s. 44–49.

¹³ *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa, K. Muszyńska, Warszawa 1988.

Autor słowniczka i jego dzieło

Przedmiotowy słowniczek stanowi integralną część *Pamiętników* Artura Dolińskiego z lat 1874–1880, które przechowywane są w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie z sygnaturą F1135 inw. 20 vol.100. Dokument liczy 47 kart, słownik zaczyna się na karcie 37, kończy zaś na 41, pod datą roczną 1877 r.

Kim był Artur Doliński? Autor wspomnianych *Pamiętników* urodził się 31 lipca 1831 roku w Wilnie. Jego ojcem był pochodzący ze średniozamożnej szlachty grodzieńskiej Stanisław Doliński, który w 1826 roku ożenił się z Teklą Łazarewicz, wdową po Antonim Łazarewicu, właścicielu folwarku w Pryciunach. Artur Doliński dzieciństwo i młodość spędził w Wilnie i w majątku Pryciuny, który jego matka odziedziczyła po śmierci pierwszego męża. W 1847 roku ukończył gimnazjum w Wilnie, zastanawiał się nawet nad studiowaniem literatury, jednak ze względów finansowych studiów nie podjął. Zdecydował się na karierę urzędniczą, od 1855 roku mieszkał i pracował w Petersburgu, najpierw w Departamencie Górniczym, potem w Ministerstwie Dóbr Państwa¹⁴. W Petersburgu spędził 29 lat życia, podczas których nigdy nie stracił kontaktu z polską kulturą:

W Petersburgu Doliński bywał na spotkaniach z Polakami, chodził na niedzielne nabożeństwa do polskiego kościoła pod wezwaniem św. Stanisława. Poszukiwał miejsc związanych z polską kulturą (zwracał uwagę na obecność polskich malarzy na wernisażach, koncerty polskich muzyków, publikacje polskich poetów w rosyjskich przekładach, wystawiane polskie sztuki w teatrze). Interesował się historią, zgłębiał samodzielnie wiadomości dotyczące wielkich Polaków, poszukiwał poloników w petersburskich bibliotekach. Najbliższe grono znajomych, których gościł u siebie w domu, stanowili Polacy, zwłaszcza księża katolicy. Do częstych bywalców domu Dolińskiego należeli: proboszcz parafii św. Stanisława – ksiądz Franciszek Dobrowolski, ksiądz Szymon Kozłowski, ksiądz Józef Siennicki (spowiednik Dolińskich), ksiądz Anioł Kanonowicz¹⁵.

Doliński był osobą nieprzeciętną, wszechstronnie utalentowaną. Interesował się między innymi muzyką, literaturą, archeologią, medycyną, historią. „Miał talent pisarski, o czym świadczą

¹⁴ M. Korybut-Marciniak, *Bliższe i dalsze podróże Artura Dolińskiego w świetle jego wspomnień*, „Echa Przeszłości” 2012, nr 13, s. 211.

¹⁵ M. Korybut-Marciniak, *Na służbie w Petersburgu. Stolica carów w oczach Artura Dolińskiego*, „Echa Przeszłości” 2014, nr 15, s. 114.

pisane pięknym stylem listy i pamiętniki”¹⁶. Był wrażliwym odbiorcą polskiej sztuki, wielbicielem muzyki, miłośnikiem literatury, wykazał się także dużą intuicją językową. Podczas pięćdziesięcio-ośmiodniowego urlopu spędzonego w Pryciunach w 1877 roku spisał charakterystyczne dla miejscowej gwary wyrazy, wyrażenia, zwroty i frazy, które zwróciły jego uwagę swoją innością, właściwą dla miejsca specyfiką językową. Postanowił ocalić je od niepamięci.

W XIX wieku Pryciuny były folwarkiem szlacheckim w powiecie wileńskim¹⁷, położonym w pobliżu Bujwidzów, około 40 kilometrów na północny wschód od Wilna. Według spisu ludności, przeprowadzonego w lipcu 1877 roku, w folwarku, we wszystkich wioskach i zaściankach pryciunskich mieszkało około 200 osób¹⁸. Na początku XXI wieku był to zaścianek liczący dwa gospodarstwa¹⁹.

Zróżnicowanie polskich obszarów gwarowych na Litwie

Halina Turska wyróżniła na Litwie trzy zwarte polskie obszary językowe: kowieński, wileński, smołwieński²⁰. Gwara pryciunska należy do obszaru wileńskiego, który zróżnicowany jest pod względem językowym i socjolingwistycznym. Jest to teren okalający Wilno w promieniu 30-60 km, administracyjnie obejmujący rejon wileński, część rejonu trockiego oraz święciańskiego²¹. Iryda Grek-Pabisowa wyodrębniła na tym obszarze okręg trocko-wileński i niemenczyński²², do którego należą Pryciuny. Okręg niemenczyński obejmuje tereny położone głównie na prawym brzegu Wilii i ciągnące się od Mejszagoły na zachodzie, przez Pobrzezie, Niemenczyn i Podbrodzie do Święcian na wschodzie. Charakterystyczną cechą tego regionu jest dominująca pozycja

¹⁶ M. Gajewski, *Nasze podwileńskie ojczyzny*, 2022, s. 29–30 [online], pogon.lt/biblioteka/39-nasze-podwilenskie-ojczyzny.html [dostęp: 19.04.2022].

¹⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom IX*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888, s. 113.

¹⁸ A. Doliński, *Pamiętniki*, k. 26.

¹⁹ M. Gajewski, *Nasze podwileńskie ojczyzny...*, s. 28 [dostęp: 19.04.2022].

²⁰ H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, red. J. Rieger i W. Werenicz, Wrocław 1982, s. 21.

²¹ I. Masojć, *Słownictwo gwar polskich na Litwie, jego funkcjonowanie i zróżnicowanie geograficzne*, [w:] *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, red. J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska, Warszawa 2006, s. 51.

²² I. Grek-Pabisowa, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa 2002, s. 12, 156.

polszczyzny, która jest tu językiem prymarnym i podstawowym, używanym w sferze prywatnej, jak i publicznej²³. Słowniczek Dolińskiego daje więc wgląd w dziewiętnastowieczną polszczyznę ludową na obszarze, gdzie język polski nie tylko przetrwał do dziś, ale ma status języka dominującego, prymarnego.

Zasób słowniczka

Słownik gwary pryciuńskiej jest jednym z mniejszych zbiorów słownictwa ludowego²⁴, liczy bowiem 210 haseł, porównywalny jest więc ze zbiorem wyrazów Antoniego Wagi. Jego wartość tkwi jednak nie tyle w liczbie zanotowanych wyrazów, ile w ich jakości. Znaczna część zasobu leksykalnego słowniczka to leksemy nienotowane w żadnych innych zbiorach leksyki z terenów Wileńszczyzny, np. *akcentliwy* ‘dowcipny’, *blewizgać* ‘gadać głupstwa; bredzić’, *łabuk* ‘podrostek’, *pytliszka* ‘motylek’, *siulić* w znaczeniu ‘obiecywać’, *smok* w znaczeniu ‘tęcza’, *trzaskanie* ‘wolność’. Dziełko Dolińskiego nie figuruje także w wykazie źródeł wykorzystywanych przez Jana Karłowicza w *Słowniku gwar polskich*²⁵. Jest to więc opracowanie zupełnie nieznane, zapomniane, choć wartościowe, przynoszące wiele istotnych informacji o dawnej polskiej mowie ludu zamieszkującego okolice Wilna. Słownik ma charakter dyferencjalny w stosunku do polszczyzny północno-kresowej, bowiem – jak można wnioskować z zapowiedzi autora: „W Pryciunach i sąsiednich miejscowościach lud używa następujących wyrazów” – podstawowym kryterium decydującym o umieszczeniu w nim wyrazu, była jego inność (leksykalno-semantyczna lub gramatyczna) w stosunku do odmiany języka, którą znał i którą się posługiwał Artur Doliński.

Słowniczek nie ma układu alfabetycznego, jest to najprawdopodobniej zbiór wyrazów spisanych na bieżąco, tuż po zasłyszaniu, niepoddanych późniejszej redakcji. Hasłem w słowniczku jest zasadniczo wyraz, często jednak jest to również wyrażenie, zwrot lub fraza o różnym stopniu sfrazeologizowania, np. *On w dzikim rozumie* ‘awanturzy się’, *Jechać w odpyty* ‘wywiadywać się, wypypywać się’, *Umordował się na czysto* ‘zmordował się bardzo’, *Jak poszli boleć oczy, tak konca nie*

²³ I. Masojć, *Słownictwo gwar polskich na Litwie...*, s. 53.

²⁴ Por. K. Woźniak, *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa 2000, s. 32.

²⁵ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.

ma. Nierzadko hasłem jest całe wypowiedzenie, w takich sytuacjach wyraz hasłowy jest wyróżniony graficznie za pomocą podkreślenia, np.: *Z tego drzewa widać całą okoliczność* ‘okolica’, *Z pieca idzie duch* ‘ciepłe powietrze’. Nie występują w dziełku Dolińskiego hasła szeregowie, co wyróżnia je na tle innych opracowań tego typu z drugiej połowy XIX w.²⁶

Tradycyjnie najliczniejsze są hasła rzeczownikowe i czasownikowe, mniej liczne są przymiotniki i przysłówki. Sporadycznie w funkcji haseł występują zaimki, liczebniki, przymiotki i spójniki. Hasła nie są opatrzone informacją gramatyczną, pozbawione są także innych kwalifikatorów, co także stanowi osobliwość na tle innych słowników gwarowych z tego okresu.

Rzeczowniki występują na ogół w mianowniku liczby pojedynczej, np. *chlipawka* ‘czkawka’, *elegantka* ‘wybredna’, *łabuk* ‘podrostek’, *smok* ‘tęcza’, *trzaskanie* ‘wolność’, choć niektóre wyrazy mają formę liczby mnogiej, np.: *chmary* ‘chmury’, *ojcowie* ‘rodzice’, *piersci* ‘piersi’, *pluce* ‘płuca’, *siarczyki* ‘zapalki’. Zdarza się, że wyraz hasłowy występuje w innym przypadku lub liczbie, w celu wyeksponowania odmiennej końcówki fleksyjnej, np.: *rękoma*, *nogoma* ‘rękami, nogami’, *z bydloma* ‘z bydłem’, *jabki* ‘jabłka’, *jajki* ‘jajka’.

W sposobie przywoływania haseł czasownikowych panuje duża dowolność. Najczęściej wyrażane są one bezokolicznikiem, np.: *badzić się* ‘włóczyć się’, *blewizgać* ‘gadać głupstwa’, *poludzić* ‘stać się towarzyskim’, ale bardzo często mają formę osobową, np.: *podhumorzył się* ‘podchmielił się’, *pośpieję* ‘wyśpieszę’, *trudowała* ‘cierpiała, chorowała’, *pobusiaj* ‘pocałuj’, *zdyrdził się* ‘umarł’, *żyzył* ‘pożyczył’.

Przymiotniki i przysłówki notowane są na ogół w formie podstawowej, np.: *scisty* ‘skąpy, oszczędny’, *smagle* ‘prędko, żwawo’, *sprawiedliwy* ‘uczciwy, sumienny’, *fizycznie* ‘rozumnie’. Sporadycznie trafiają się jednak inne formy, np. w stopniu wyższym: *lepszy* ‘zdrówszy’.

Najczęstszym sposobem definiowania haseł w słowniczku Dolińskiego są definicje synonimiczne, co widać na podstawie przywołanych wyżej przykładów. Czasami zdarzają się definicje realnoznaczeniowe, np.: *hrymnąć* ‘upaść całym ciężarem’, *kuręcina* ‘potrawa z kury’, *poruszenie* ‘choroba maciczna’, *siorbać* ‘jeść coś nieposilającego, bez chleba’, *ważnić się* ‘przejeżdżać się na spacer’.

Definicje są najczęściej krótkie, nierozbudowane, nie towarzyszą im informacje o charakterze encyklopedycznym.

²⁶ Hasła szeregowie są jedną z charakterystycznych właściwości słowników gwarowych z 2. poł. XIX w. (por. *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe...* 2009, 2020).

Dość skromnie wygląda także dokumentowanie użycia poszczególnych haseł, najczęściej tego typu informacje zawarte są w rozbudowanej formule hasłowej, co obrazują podane już wyżej przykłady, ale też inne, np.: *ja pana nie ubezpieczam* ‘nie mogę panu ręczyć’, *poczyna jego palić* ‘zaczyna się u niego gorączka’, *pani nadweręża siebie* ‘wydatkuje na przyjęcie, fatyguje się’, *mieszka pod panią Monginową* ‘t. j. w posiadłościach Monginowej’. Celowe wprowadzenie przykładu dla zilustrowania kontekstu użycia wyrazu hasłowego widoczne jest w artykule hasłowym *obojętny* ‘niepewny, niespokojny, wątpliwy’, np. *Jestem obojętny, że żona niezdrowa. Pakować szkło bez siana, będzie to obojętnie* (niebezpieczno, niepewno), choć w drugim przykładzie mamy użycie przysłówkowe wyrazu hasłowego.

Pod względem tematycznym słownictwo jest zróżnicowane, choć można wskazać kilka wyróżniających się kręgów leksykalno-semantycznych. Na pierwszy plan wybijają się wyrazy dotyczące fizyczności człowieka, głównie stanów chorobowych, np. *bluźnić* ‘majaczyć’, *ból kłuciami chodzi*; *chlipawka* ‘czkawka’, *czucha się* ‘zdrowieje’, *dobry chłopiec* ‘dorosły’, *lekarstwo od romatysu*, *lepszy* ‘zdrówszy’, *łabuk* ‘podrostek’, *napytała się kataru* ‘nabawiła się’, *nikczemna pani* ‘wątła, szczupła’, *oskrzypły* ‘ochrypły’, *paszczenka* ‘szczeka’, *pał* ‘gorączka’, *poruszenie* ‘choroba maciczna’, *poruszenie* ‘poderwanie się’, *reperacja oka* ‘operacja oka’, *rozdarć paszczę* ‘otworzyć gębę (*tak mi bolą zęby że nie mogę rozdarć paszczy*)’, *rozkudłać się* ‘rozczocharać się’, *rozsypała się* ‘zległa połów’, *spuścić włosy* ‘ustrzydzić włosy’, *środku bolą* ‘bóle wewnętrzne’, *torsuje* ‘womituje’, *u niego żołądek słuszny* ‘t. j. regularny’.

Wyrazistą grupę stanowią również wyrazy odnoszące się do psychicznej sfery człowieka, np. *akcentliwy* ‘dowcipny’, *chwacki mężczyzna* ‘zuch’, *czego on żłuje się* ‘gniewa się’, *czuły* ‘czujny’, *do fruktów chciwy* ‘t. j. wielki amator’, *dowsćipny* ‘dowcipny’, *dziwować się* ‘dziwić się’, *fizycznie* ‘rozumnie’, *krzywdować się* ‘czuć żal, krzywdę, gniew’, *markotno* ‘smutno, nudno’, *rozpacz* ‘grzyzie serce’, *sprawiedliwy* ‘uczciwy, sumienny’, *swarzyć się* ‘gniewać się’, *to głowacz* ‘zdolny, mądry’.

Uwagę zwracają także leksemy z kręgu codziennego życia człowieka, a więc nazwy dotyczące jedzenia i jego przyrządzania, np.: *arbata* ‘herbata’, *chlapnął kwartę* ‘wypił duszkiem prędko’, *jabki* ‘jabłka’, *jajki* ‘jajka’, *konfiturów najadłam się* ‘konfiter’, *kuręcina* ‘potrawa z kury’, *okrasa* ‘ślonina i mięso’, *podjadzły* ‘nasycony’, *południować* ‘obiadować’, *połudzien* ‘obiad’, *siorbać* ‘jeść coś nieposilającego, bez chleba’, *żarć* ‘jeść’, a także odnoszące się do czynności, przedmiotów związanych z rozbieniem i noszeniem ubrań, np.: *dyżurek* ‘tużurek’, *farason* ‘parasol’, *nawlec się* ‘ubrać się’, *nosówka* ‘chustka do nosa’, *palaton* ‘paltot’, *perkiel* ‘perkal’, *rozwlec się* ‘rozebrać się’, *ukrzyżować się chustką* ‘zawiązać chustkę na krzyż’.

W materiale językowym słowniczka Dolińskiego zachowały się również gwarowe cechy fonetyczne i gramatyczne. Obok pewnych własności gwary pryciuńskiej wspólnych wielu dialektom, na przykład protezy nagłosowych samogłosek, czego pośrednio dowodzi hiperyzm *arbata*, różnego typu uproszczeń, np. *jad* ‘jadł’, *jabki* ‘jabłka’, archaicznych form *stłup* zamiast *stup*, *chmary* zamiast *chmury*, *dyszcz* zamiast *deszcz*, dualnej końcówki narzędnika liczby mnogiej: *nogoma*, *rękoma*, *bydloma*, końcówki *-ów* zamiast końcówki zerowej w dopełniaczu liczby mnogiej: *konfiturów*, archaicznej końcówki *-m* w 1. osobie liczby mnogiej czasu przeszłego: *bylim*, *robilim*, słowniczek zaświadcza osobliwości północnokresowe. W zakresie fonetyki są to: artykulacyjne rozchwanie samogłosek nosowych: *święty*, *siądlą*, wahania *o || ó || u*, np. *na wiósne*, *osóbn*, dyspalatalizacje: *bezpiecznie* ‘bezpiecznie’, *ja pana nie ubezpieczam* ‘nie mogę panu ręczyć’, czy *wydok* ‘widok’, *wysznia* ‘wiśnia’, *połudzien* ‘obiad’, mieszanie szeregów syczących, ciszących i szumiących: *sciany* ‘ściany’, *święty* ‘święty’, *Sztany zjedoczzone* ‘Stany zjednoczone’, *szmarować* ‘smarować’, *szmarowidło* ‘smarowidło’, *zrobiłasz*, *mówiłasz*. Uwagę zwraca także forma *strzoda* ‘środa’, uznawana za północnokresowy archaizm, aczkolwiek występujący także w dialektach Śląska Wieluńskiego i południowej Wielkopolski²⁷.

Ze zjawisk fleksyjnych o charakterze północnokresowym poświadczonych w gwarze pryciuńskiej można wskazać między innymi zrównanie formy biernika z mianownikiem przymiotników liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego²⁸: *Z tego drzewa widać cała okoliczność*, zakłócenia w stosowaniu rodzaju męskoosobowego w odmianie czasowników: *jak poszli boleć oczy, tak konca nie ma*, długa forma zaimków w pozycji nieakcentowanej: *poczyna jego palić* ‘zaczyna się u niego gorączka’, występowanie czasu zaprzeszłego: *był przyszedzszy* ‘przyszedł był’, który na Kresach pozostawał żywą kategorią morfologiczną w wieku XIX, a nawet XX i stanowił peryferyczny archaizm²⁹. Warto podkreślić, że w funkcji czasu zaprzeszłego został tu użyty imiesłów uprzedni, co także jest charakterystyczne dla dialektu kresowego, wahania w użyciu zaimka *się* przy czasownikach: *prosi się* ‘prosi’, *prosiła się u matki* ‘prosiła’, *krzywdować się* ‘czuć żal, krzywdę, gniew’, *nie zabawię się zrobić* ‘niezamarudzę, prędko zrobię’.

²⁷ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 241–242.

²⁸ Utożsamienie biernika z mianownikiem żeńskich form rzeczowników i określających je zaimków i przymiotników wywołane jest akaniem, czyli wymawianiem końcówki *-e* i *ę* jako *a*. Zob. S. Pigoń, *Dwie właściwości gwarowe w języku Mickiewicza*, „Język Polski” 1949, nr 5, s. 195.

²⁹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, s. 289–290.

Ponadto z innych osobliwości warto wskazać liczbę podwójną rzeczownika rodzaju nijakiego *płuco*: *pluce* oraz końcówkę *-y*, przeniesioną z deklinacji męskiej, w mianowniku liczby mnogiej *szkły* ‘szkła’. Podobne formy Zofia Kurzowa poświadczyla w dialekcie północnokresowym w XVI–XVIII wieku³⁰.

W zakresie składni zwraca uwagę mocno zakorzeniona w dialekcie kresowym konstrukcja *u niego jest* w znaczeniu ‘ma’: *u niego żołądek słuszny* ‘t. j. regularny’. Jej źródeł badacze upatrują w językach białoruskim³¹ i rosyjskim³². Warto zaznaczyć, że konstrukcję tę poprzedza przekreślony zapis *ona ma*.

Podsumowanie

Słowniczek Artura Dolińskiego jest wartościowym źródłem do badania historii języka, a zwłaszcza polszczyzny gwarowej typu północnokresowego. Pod względem warsztatowym odsta-je od innych zbiorów leksyki gwarowej z 2. połowy XIX w. Brakuje w nim kwalifikatorów, odsy-łaczy, systemowego opatrywania haseł przykładami użycia. Pod tym względem bliski jest dziełku Osipowicza. Być może o takim kształcie obu prac zdecydował ich rękopiśmienny charakter. Przy-gotowanie słowniczka do publikacji wymaga od autora gruntownej redakcji, przy tej okazji można także wprowadzić dodatkowe informacje wzbogacające materiał językowy.

Mimo jednak niedostatków warsztatowych opracowanie Dolińskiego jest cenne, przede wszyst-kim ze względu na jakość zebranego słownictwa. Rejestruje on nieznaną leksykę z historycznej Litwy, zaświadcza cechy fonetyczne i gramatyczne właściwe kresowej odmianie języka. Stanowi kolejny dowód na słuszność tezy o potrzebie włączenia tego typu źródeł do badań historycznojęzykowych. Postulat Bogusława Nowowiejskiego, że dawne słowniczki gwarowe: „Powinny być [...] traktowane co najmniej na równi z innymi opracowaniami leksykograficznymi”³³ pozostaje więc ciągle aktualny.

³⁰ Tamże, s. 172–173.

³¹ T. Zdancewicz, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań 1966, s. 115; K. Nitsch, *Z zagadnień języka Mickiewicza*, „Język Polski” 1934, nr 2, s. 136.

³² H. Safarewiczowa, *Oboczność â imeû i u menâ est’ w języku rosyjskim dziś i dawniej*, Wrocław 1964; S. Dobrzyc-ki, *Kilka spostrzeżeń nad językiem Mickiewicza*, „Prace Filologiczne” 1909, t. VII, s. 347; W. Doroszewski, *Język T.T. Jeża*, Warszawa 1949.

³³ B. Nowowiejski, *Dawne słowniczki gwarowe...*, s. 181.

Bibliografia

- Czarkowski L., *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1908, s. 110–128.
- Dobrzycki S., *Kilka spostrzeżeń nad językiem Mickiewicza*, „Prace Filologiczne” 1909, t. VII, s. 300–393.
- Doroszewski W., *Język T. T. Jeża*, Warszawa 1949.
- Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, red. B. Nowowiejski, Białystok 2009, s. 7–130.
- Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, cz. 2, red. B. Nowowiejski, B. Kuryłowicz, Białystok 2020.
- Gajewski M., *Nasze podwileńskie ojczyzny*, 2022, s. 29–30 [online], pogon.lt/biblioteka/39-nasze-podwilenskie-ojczyzny.html [dostęp: 19.04.2022].
- Gloger Z., *Słownik gwary ludowej w okr(ęgu) Tykocińskim*, „Prace Filologiczne” 1893, t. 4, s. 795–904.
- Grek-Pabisowa I., *Językowa rzeczywistość na dawnych Kresach północno-wschodnich*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa 1997.
- Grek-Pabisowa I., *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa 2002.
- Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.
- Koniusz E., *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce 2001.
- Korybut-Marciniak M., *Bliższe i dalsze podróże Artura Dolińskiego w świetle jego wspomnień*, „Echa Przeszłości” 2012, t. 13, s. 209–224.
- Korybut-Marciniak M., *Na służbie w Petersburgu. Stolica carów w oczach Artura Dolińskiego*, „Echa Przeszłości” 2014, t. 15, s. 109–126.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993.
- Masoń I., *Słownictwo gwar polskich na Litwie, jego funkcjonowanie i zróżnicowanie geograficzne*, [w:] *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, red. J. Rieger, I. Masoń, K. Rutkowska, Warszawa 2006, s. 49–72.
- Nitsch K., *Z zagadnień języka Mickiewicza*, „Język Polski” 1934, nr 2, s. 129–141.
- Nowowiejski B., *Język polski Białostocki – odmiana polszczyzny kresowej?*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, red. B. Nowowiejski, Białystok 1999, s. 23–40.
- Nowowiejski B., *Dawne słowniczki gwarowe jako źródło do historii języka*, „Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza” 2015, vol. 22 (42), nr 1, s. 169–183.
- Pigoń S., *Dwie właściwości gwarowe w języku Mickiewicza*, „Język Polski” 1949, nr 5, s. 193–195.
- Safarewiczowa H., *Oboczność â imeû i u menâ est’ w języku rosyjskim dziś i dawniej*, Wrocław 1964.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Tom IX, red. B. Chlebowski, W. Wałęski, Warszawa 1888.

- Turska H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, red. J. Rieger i W. Werenicz, Wrocław 1982, s. 9–121.
- Waga A., *Abecadłowy spis wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*, „Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi” 1860, t. 2, s. 748–760.
- Woźniak K., *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. Hanna Popowska-Taborska, Warszawa 2000, s. 17–51.
- Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa, K. Muszyńska, Warszawa 1988.
- Zdancewicz T., *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań 1966.

Beata Kuryłowicz
University of Białystok

ARTUR DOLIŃSKI'S NINETEENTH-CENTURY DICTIONARY
 OF THE VILNIUS AREA IN THE CONTEXT OF PROFESSOR
 BOGUSŁAW NOWOWIEJSKI'S RESEARCH ON OLD DIALECT LEXICOGRAPHY

Summary

The article presents a manuscript collection of dialect lexicography from the second half of the 19th century by Artur Doliński in the context of Professor Bogusław Nowowiejski's research on old dialect dictionaries as sources for the history of language. The glossary records the vocabulary characteristic of the folk dialect from the Vilnius area. The author of the article has established that in terms of the workshop, Doliński's work differs from other studies of this type (the entries do not have an alphabetical arrangement; they are devoid of qualifiers or contexts illustrating exemplary uses of words). However, this does not diminish the value of the study, since the glossary records unknown lexemes from historical Lithuania, and attests to phonetic and grammatical features inherent in the variety of the language from Borderlands. This makes Doliński's work an important source for the study of Polish dialects in the nineteenth-century northeastern Borderlands.

Keywords: dialect dictionaries of the second half of the 19th century, borderland Polish, folk dialects.